

Streszczenie

Celem niniejszej rozprawy doktorskiej jest zbadanie językowego zjawiska jakim są pragmatemy z perspektywy kontrastywnej i translacyjnej. Aby osiągnąć ten cel, analizie zostały poddane angielskie, francuskie i polskie pragmatemy konwersacyjne wyodrębnione z korpusów składających się z napisów różnych seriali telewizyjnych.

Pragmatemy to jednostki językowe, które często są niezauważane w codziennym życiu. Do przykładów pragmatemów zaliczają się wypowiedzi takie jak *Kartą czy gotówką?*, zadawane przez sprzedawcę w sklepie, *Sto lat*, życzenia składane w dniu urodzin, *Slucham?*, wypowiedziane podczas odbierania telefonu i *Na zdrowie*, wypowiedziane po tym, gdy ktoś kichnie. Przykłady te, chociaż różnią się od siebie pod względem językowym (np. *Slucham?* jest jednostką jednowyrazową, a pozostałe przykłady są wielowyrazowe, znaczenie pragmatemu *Kartą czy gotówką?* składa się ze znaczeń poszczególnych słów, podczas gdy znaczenie pragmatemu *Na zdrowie* nie wynika z jednostkowych znaczeń jego komponentów, itp.), mają jedną wspólną cechę, tj. wszystkie są zwykle wypowiedziane w określonej sytuacji komunikacyjnej. Pragmatemy są zatem kluczowym elementem płynności językowej. Używanie odmiennych struktur językowych w powyżej wymienionych sytuacjach mogłoby bowiem skutkować brzmieniem nienaturalnie (w najlepszym przypadku) lub nieporozumieniem (w najgorszym przypadku). Na przykład, jeśli ktoś powie *Bądź błogosławiony* (dosłowne tłumaczenie angielskiego *Bless you*) zamiast *Na zdrowie*, nie zostanie zrozumiany, ponieważ taki zwrot nie jest powszechnie używany jako odpowiedź na czyjeś kichnięcie, a raczej ogranicza się do kontekstu religijnego.

W literaturze zjawisko pragmatemów (lub podobnych) zostało opisane pod różnymi nazwami (np. Coulmas [1979] określa je jako „routine formulas” [„formuły rutynowe”], Kecskés [2000] jako „situation-bound utterances” [„wypowiedzi związane z sytuacją”], a Kauffer [2019] jako „stereotyped language acts” [„stereotypowe akty językowe”]). Co więcej, w różnych badaniach na temat pragmatemów proponowane są różne definicje, często zawierające wzajemnie wykluczające się cechy (np. dla Blanco i Mejriego [2018] znaczenie „prototypowego pragmatemu” jest kompozycyjne, czyli składające się z pojedynczych znaczeń jego komponentów, ale Kauffer [2019] definiuje już swoje „stereotypowe akty językowe” jako jednostki idiomatyczne, czyli

takie, których znaczenie nie wynika z jednostkowych znaczeń komponentów). Ponadto definicje te często mogą znajdować zastosowanie w analizach w jednym języku (tym, w którym zostało przeprowadzone badanie), ale nie są już obowiązujące w przypadku ekwiwalentnych jednostek w innym języku. Na przykład wyrażenie powszechnie używane do wznoszenia toastów składa się z jednego leksemu w języku angielskim (*Cheers*), ale dwóch w języku polskim (*Na zdrowie*). Oznacza to, że wypowiedź użyta w takiej samej sytuacji w obydwu tych językach może być uznana za pragmatem w języku polskim, ale nie w języku angielskim, jeśli budowa z dwóch lub więcej leksemów byłaby uważana za czynnik definiujący (tak jak w przypadku prototypowego pragmatemu proponowanego przez Blanco i Mejriego [2018]). W związku z tym pierwsze pytanie badawcze niniejszej pracy dotyczy zaproponowania takiej definicji pragmatemów, która mogłaby być stosowana uniwersalnie, niezależnie od języka badania. Po przeglądzie literatury zaproponowano definicję pragmatemów, która stwierdza, że są to stałe jednostki językowe przewidywalnie używane w typowych, powtarzalnych i konkretnych sytuacjach komunikacyjnych, oraz że niezależnie przywołują mentalny obraz danej sytuacji. Ponadto zaproponowano trzy rodzaje pragmatemów: zwykły pragmatem („plain pragmateme”) to jednostka, której znaczenie opiera się na indywidualnych znaczeniach jej komponentów (jest kompozycyjna), obciążony pragmatem („loaded pragmateme”) jest idiomatyczny, tj. jego znaczenie nie wynika z indywidualnych znaczeń jego komponentów, a nasycony pragmatem („charged pragmateme”) jest jednostką niejednoznaczną, która może być zarówno kompozycyjna, jak i idiomatyczna, i której interpretacja zależy od kontekstu.

Drugie pytanie badawcze dotyczy charakterystyki językowej pragmatemów. Wcześniejsze badania językoznawcze dotyczące pragmatemów opierały się głównie na perspektywie leksykograficznej (np. Krzyżanowska, Grossmann i Kwapisz-Osadnik 2021), nie uwzględniając szczegółowych opisów językowych cech tych jednostek w różnych językach, szczególnie w zestawieniu: język angielski, francuski i polski. W związku z tym niniejsze badanie ma na celu wypełnienie tej luki poprzez analizę pragmatemów konwersacyjnych pod kątem ich cech językowych. Celem badania jest sprawdzenie, czy są to jednostki tak nieregularne, jak mogłoby się wydawać i zbadanie, czy istnieją jakiegokolwiek podobieństwa językowe między pragmatemami niezależnie od języka. W tym celu zbadano pragmatemy w językach

należących do trzech różnych rodzin językowych: w języku angielskim, który należy do rodziny języków germańskich, francuskim, który jest językiem romańskim, i polskim, czyli języku słowiańskim.

Mając na uwadze, że badania oparte na częstotliwości występowania nie są zbyt często stosowane w pragmatyce (Wood 2015: 94), w niniejszej pracy zastosowano metodę rozpoczynania od wstępnie zidentyfikowanych formuł. Na początkowym etapie badań pragmatemy zostały wyodrębnione z 45 różnych wiarygodnych źródeł takich jak słowniki językowe i słowniki zwrotów, czyli tzw. rozmówki. Wstępnie zidentyfikowane pragmatemy zostały następnie wyszukane w korpusach napisów 11 angielskich, 20 francuskich i 10 polskich seriali telewizyjnych (oraz czterech filmów w polskim korpusie) dostępnych w serwisie Netflix, co równa się 770 836 tokenom w korpusie angielskim, 664 508 tokenom w korpusie francuskim i 138 516 tokenom w korpusie polskim. W sumie znaleziono 290 pragmatemów angielskich, 186 francuskich i 106 polskich, które kolejno zbadano na podstawie następujących cech: częstotliwość występowania w korpusach, złożoność (tj. liczba słów), wariantywność, imperatywność, obecność form bezczasownikowych, obecność form pytających, obecność form eliptycznych, obecność wyrażen deiktycznych, akty mowy i typy pragmatemów. Analiza wykazała brak prawidłowości językowych, które mogłyby łączyć pragmatemy w badanych językach. Niektóre cechy językowe okazały się jednak bardziej powszechne niż inne we wszystkich badanych językach, takie jak kompozycyjność, nieimperatywność, forma nieeliptyczna, forma niepytająca i długość mniejsza niż pięć słów.

Trzecie pytanie badawcze dotyczy pragmatemów w tłumaczeniu, w szczególności w ramach tłumaczenia audiowizualnego, a konkretnie napisów. W istniejącej literaturze brakuje badań, które analizowałyby przypadki tłumaczenia pragmatemów w różnych tekstach; większość badań koncentruje się raczej na tłumaczeniu pragmatemów z jednego języka na inny w odosobnieniu (np. Sułkowska 2023), jakby na potrzeby słownika dwujęzycznego. Niniejsze badanie ma na celu wypełnienie tej luki poprzez przedstawienie analizy pragmatemów i ich tłumaczeń w kontekście. Biorąc pod uwagę ograniczenia czasowe i objętościowe tej rozprawy, jeden typ pragmatemów został objęty analizą. Są to pragmatemy nasycone („charged pragmatemes”), które zostały wybrane do tego badania ze względu na ich

niejednoznaczny poza kontekstem charakter, co potencjalnie może stanowić znaczne wyzwanie dla tłumaczy. Ponadto napisy zostały wybrane jako rodzaj tłumaczenia, który związany jest z określonymi ograniczeniami (takimi jak np. liczba znaków na ekranie i czas wyświetlania napisów), i w którym brane są pod uwagę informacje z różnych kodów semiotycznych, w tym także i elementów wizualnych (Gambier 2014).

Angielskie nasycone pragmatemy i ich tłumaczenia na język francuski i polski zostały przeanalizowane przy użyciu trzech typologii technik tłumaczeniowych, z których każda reprezentuje inną perspektywę (Molina i Hurtado Albir 2002, Hejwowski 2015, Díaz-Cintas i Remael 2007). Analiza ujawniła kilka problemów metodologicznych związanych z zastosowaniem tych typologii, jednak główna obserwacja dotyczyła faktu, że w żadnym z zastosowanych podejść nie uwzględniono kontekstu. W związku z tym zaproponowano nowy zestaw technik tłumaczenia napisów. Podejście to opiera się na kontekście i obejmuje dziesięć głównych technik: usunięcie (podzielone dalej na cztery typy: oparte na kontekście, oparte na ograniczeniach technicznych, oparte na powtórzeniach i oparte na obrazie), pozornie zbędne oddanie, kompresja (podzielona dalej na dwa typy: składniowa i kontekstowa), błędny ekwiwalent, ekwiwalent związany ze spójnością, interpretacja kontekstowa, niecodzienny dodatek, kreatywne oddanie, pozorna ekwiwalencja idiomatyczna, ekwiwalent. Analiza wybranych przykładów została wsparta zrzutami ekranu, biorąc pod uwagę, że w tłumaczeniu audiowizualnym kody wizualne i językowe wzajemnie na siebie oddziałują i mogą stanowić wzajemną pomoc w zrozumieniu elementów językowych i wizualnych (Tomaszkiewicz 2006: 80). Analiza wykazała wiele interesujących obserwacji dotyczących każdej proponowanej techniki, jednak to technika ekwiwalentu okazała się najbardziej rozpowszechniona w tłumaczeniu nasyconych pragmatemów. Ekwiwalenty znalezione we francuskich i polskich tłumaczeniach angielskich pragmatemów nasyconych zostały następnie poddane tej samej analizie językowej, co poprzednio omówione pragmatemy znalezione w korpusach angielskim, francuskim i polskim. Wyniki potwierdziły niektóre wspólne cechy pragmatemów, na przykład przewagę form niepytających i nieimperatywnych.

Zarówno analiza kontrastywna, jak i translacyjna stanowią świeże spojrzenie na zjawisko pragmatemów. Wnioski jednak nie ograniczają się do tego tematu. Metoda

tworzenia korpusów na podstawie napisów na platformie Netflix może służyć jako inspiracja dla innych badaczy ze względu na to, że ta platforma streamingowa oferuje znaczny zasób materiałów językowych, zapewniając korpusy języka mówionego, czyli korpusy takiego typu, który zawsze był trudny do zebrania z różnych powodów (Mikhailov, Tommola i Isolahti 2010). Co więcej, proponowana kontekstowa typologia technik tłumaczeniowych w napisach może znaleźć zastosowanie wykraczające poza pragmatemy, ponieważ jej centrum jest kontekst otaczający dane tłumaczenie, a nie konkretny typ badanej jednostki. W odniesieniu do głównego tematu, tj. pragmatemów, niniejsza praca wskazuje na kilka interesujących kierunków przyszłych badań, takich jak na przykład głębsza analiza pragmatemów monoleksykalnych, które okazały się bardziej powszechne niż wcześniej twierdzono w literaturze (np. Blanco i Mejri 2018).

Niniejsza rozprawa składa się z czterech rozdziałów. Po ogólnym wprowadzeniu, w pierwszym rozdziale omówiono podstawy teoretyczne niezbędne do zrozumienia tematu. Zostały tam przedstawione definicje kluczowych terminów, takich jak pragmatem, język formułiczny, tłumaczenie audiowizualne i napisy. Ponadto przegląd literatury przedstawiony w tym rozdziale podkreśla lukę badawczą w zakresie kontrastywnego spojrzenia na pragmatemy i ich badanie w tłumaczeniu, w szczególności w tłumaczeniu audiowizualnym.

W drugim rozdziale omówiono metody zastosowane w niniejszym badaniu. Najpierw przedstawiono zawartość korpusów wraz z opisem narzędzia użytego do ich stworzenia (tj. Language Reactor). Następnie wyjaśniono metodę tworzenia wstępnej listy pragmatemów z różnych źródeł. Kolejno omówiono oprogramowanie do badań lingwistyki korpusowej (tj. Unitex) i jego rolę w wyszukiwaniu pragmatemów w korpusach. Na końcu szczegółowo opisano sposób, w jaki znalezione pragmatemy zostały zebrane i zorganizowane w formie tabeli do dalszej analizy.

Trzeci rozdział obejmuje analizę językową pragmatemów występujących w korpusach angielskim, francuskim i polskim. Każdej z analizowanych cech językowych poświęcony został osobny podrozdział. Ponadto w tym rozdziale przedstawiono analizy omawianych cech językowych przeprowadzone przy użyciu badań statystycznych takich jak test chi-kwadrat, współczynnik prawdopodobieństwa i wielowymiarowa analiza korespondencji.

Czwarty rozdział poświęcono analizie tłumaczeń nasyconych pragmatemów. Najpierw przedstawiono analizę z wykorzystaniem podejścia dynamiczno-funkcjonalnego Moliny i Hurtado Albir (2002), które obejmuje najbardziej ogólną spośród stosowanych typologię technik tłumaczeniowych. Następnie omówiono zastosowanie modelu Hejwowskiego (2015) do tłumaczenia idiomów. Analiza jednostek z użyciem typologii zaproponowanych w literaturze kończy się zastosowaniem modelu tłumaczenia elementów kulturowych w napisach autorstwa Díaza-Cintasa i Remael (2007). Na koniec omówiono problemy związane z zastosowanymi typologiami i zaproponowano nowy zestaw technik reprezentujący podejście kontekstowe i wykorzystano go do analizy badanych tłumaczeń.

Po czwartym rozdziale przedstawione zostały wnioski z analiz, a także ograniczenia związane z badaniem oraz możliwe ścieżki badawcze w przyszłości. Niniejsza rozprawa zawiera również szczegółową bibliografię oraz cztery załączniki, w tym indeks pragmatemów znalezionych w korpusach angielskim, francuskim i polskim, pełną listę współczynników prawdopodobieństwa analizowanych cech językowych pragmatemów, spis ilustracji oraz spis tabel.